

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נד, תשס"ג-תשס"ד

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

אניות שאינן שטות בים על שתלטנותן של מילים ומשמעויות שכיחות בלשון

מבוא

דרכי התגבשותן של לשונות שגילן מופלג, כמו הלשון העברית, עשויות להיות מרתקות למדי. דמותן המודרנית של לשונות כאלה אינה תוצאה של מיזוג פשוט של הישן עם החדש, אלא פעמים רבות היטמעות הישן, או דחייתו, תלויות בדרך שבה הובן הישן הזה במהלך הדורות.¹

אזלת יד

אדגים את העיקרון הזה בדוגמה ידועה למדי מתחום הדקדוק: הצירוף **אזלת יד** שאנו מרבים להשתמש בו קלוט כצורתו משירת האזינו: "כי ידין ה' עמו ועל־עבדיו יתנחם כי יראה כי אזלת יד ואפס עצור ועזוב" (דברים לב, לו). ההקשר של הדברים מלמד ש**אזלת** כאן אינו שם עצם אלא צורת נסתרת של פועל בזמן עבר, שפירושו 'הלכה' (כידוע, זו המשמעות הרגילה של השורש אז"ל בעברית ובארמית), 'אבדה'. תרגומים ללשונות אחרות, כגון התרגום האנגלי הידוע בכינויו RSV (Revised Standard Version; התפרסם בשנת 1952), אכן קולעים בדבריהם אל כוונת הכתוב "כי יראה כי אזלת יד": "When he sees that their power is gone. אלא שצורת פועל זו אינה רגילה, שהרי אין היא נחתמת בה"א כרגיל, כלומר **אזלה**, אלא בתי"ו. הדעה המקובלת, שאין לפקפק בה, היא שהתי"ו

* העניינים הנדונים במאמר זה היו מן הסוגיות שעסקתי בהן עם תלמידי סמינריון הלקסיקוגרפיה לתואר השני שקיימתי בחוג ללשון העברית וללשונות השמיות בתל־אביב בשנת תשס"ג. על תרומתם הרבה לכתוב כאן איני יכול לומר אלא: "מתלמידי יותר מכולם". אף אני מודה לילידיי חברי המערכת, דוד טלשיר, חיים א' כהן ויוסף עופר. הערותיהם המלומדות למאמר זה ולמאמרי החוברת כולה לא תסולאנה בפז.

1. דברים מאלפים בעניין זה כתב לא מכבר מ' בר־אשר במאמרו "העברית החדשה ומורשת הדורות", בתוך תעודה יח – מדברים עברית, בעריכת ש' יזרעאל, תל־אביב תשס"ב, עמ' 203–215. הוא דן שם בצורת ההקטנה פעלעל ובשם התואר קטיל. שימושם בעברית החדשה הוא תוצאה של יציקת תכנים חדשים בתוך צורות ישנות (או בחירה אחת מתוך כמה אפשרויות של תוכן שהיו בהן). גם הדברים הכלליים המובאים שם יפים לעניין שאנו עוסקים בו כאן.

הזאת היא שריד לסימן הנקבה העתיק של העברית – שעדיין מצוי בערבית ובארמית – הנגלה לנו בצורות פועל שהתיי אינה סופית בהן, כגון **אָכַלְתָּהּ** (אכלה אותה). אבל היה בתולדותיה המאוחרות של העברית מי שלא כך ביקש לראות את הצורה החריגה הזאת, אלא ראה בה צורת שם הנסמך לשם אחר: **אזלת-יד**, ולכל צירוף הסמיכות הזה הוענקה אף המשמעות 'חידלון'. נולד כאן אפוא שם חדש בעברית, **אָזְלָה** – כמו חֲכָמָה, עֲצָמָה – שאמנם קיים רק בצירוף הזה ובדומיו.²

אילו תפיסה זו של הכתוב – אשר יסודה ככל הנראה בכוונה תחילה – הייתה נשארת בגדר פרשנות סתם, לא היה בה להשפיע על פני העברית: אפשר, אם רוצים, לשער שצורת הפועל הנדירה **אזלת** הייתה עומדת כאבן שאין לה הופכין, ואולי היה נעשה בה שימוש פועלי בנסיבות אחרות. אבל התפיסה החדשה, המכוונת, של צירוף המילים **אזלת יד** השתרשה בתודעתנו, ומרגע שהתקבעה סורטט קו חדש על פניה של העברית.

שג"ב

הואיל ועיקרו של מאמר זה עוסק במשמעותה של מילה מקראית ובדרכי הבנתה, אציג עוד דוגמה, וזו כבר קרובה יותר לעניין המרכזי שאני מבקש לעסוק בו. עיון בפיוטים עבריים קדומים ובלשון הפירושים למקרא של חכמי ימי הביניים מגלה כי לפעלים הגזורים מן השורש שג"ב יש לפעמים המשמעות 'הסתתר'.³ נסתפק כאן בהצגת דברי רד"ק בפירושו לשמואל א כג, ה: "ועלה לסלע הזה להשתגב בו מפני שאול". ההקשר הזה שהפועל **השתגב** נתון בו, ובייחוד הדברים אמורים במילת היחס **מפני**, מלמד כי משמעותו כאן 'הסתתר', ואולי ראוי לציין כי אנו קובעים משמעות של מילה – ידועה ובלתי ידועה – קודם כול על פי ההקשר שהיא נתונה בו. רק כשהקשר של הדברים אינו מחוור לנו, אנו נאלצים לפנות אל עדויות שמחוץ לטקסט כדי לנסות לחלץ מהן את המשמעות שההקשר הבעייתי הסתיר מאתנו. והנה, אף על פי שההקשר במקרה שלפנינו אינו משאיר מקום לספק, לא השגichו בעלי המילונים, ובכללם ענק כבן-יהודה, במשמעות המיוחדת

2. על יסוד **אזלת יד** הפיקו משוררי העברית וסופריה צירופים כגון **אזלת כוח ואזלת לב**. אסמכתות להמצאות האלה אפשר למצוא במילון אבן-שושן, המעמיד ערך עצמאי "אזלת". כשדעתם של עיתונאי הספורט שלנו אינה נוחה מיכולתם של כדורגלנים, הם עשויים לכתוב עליהם ש"הפגינו אזלת רגל". במילון בן-יהודה אין זכר לא לצירופים האלה ולא לצירוף השמני הראשון **אזלת יד**, ומוצגים בו רק צירופים מעין "אזלה ידך", השומרים על תחביר הצירוף המקראי.
3. העניין הזה נדון בהרחבה במאמרי "שג"ב – שורש עברי שאחד ממשמעיו הסתתר", לשוננו סה (תשס"ג), עמ' 105–115.

הזאת של שג"ב. המשמעות הרגילה, ואולי המקורית, של השורש הזה, המשמעות 'גובה', 'רוממות', היא אשר הייתה בתודעתם של המעיינים בלשונות שג"ב, ובדומינטיות שלה מנעה למעשה את ההבנה הנכונה של הדברים, ובד בבד את ההבנה הנכונה של משמעות המילה.

גם במקרה זה יש לנו עניין עם תפיסת הלשון, אלא שכאן התפיסה המוטעית, הנובעת משתלטנות של משמעות נפוצה, לא השפיעה על הלשון עצמה אלא על ידיעותינו עליה.⁴ אם כן, תודעת המעיינים בצורות הלשון העתיקות, הכתובות, והשפעתה על התפתחות הלשון עצמה היא העניין שאנו מבקשים לעסוק בו כאן. ואם במקרים שפתחנו בהם ראינו כיצד תפיסה חדשה יכולה להעשיר את הלשון – למשל בצירוף השמני הכבול **אזלת יד** – או להסתיר משמעויות של מילים שכוחות בלשון – כמו במקרה של שג"ב (האם הדבר ה"נשגב מבינתנו" אינו הדבר ה"נסתר ממנה"? – הרי מכאן ואילך נראה כיצד עשויה אינטרפרטציה מוטעית של כתוב להקטין את מאגר הצורות הדקדוקיות העומד לרשות הדוברים.

מקרה האניות

נושא דיוננו יהיה המילה **אניות** ועיקר עיונו ייסוב סביב הפסוק הבא מן המקרא: "והשיבך ה' מצרים באניות בדרך אשר אמרתי לך לא תסיף עוד לראתה; והתמכרתם שם לאיביך לעבדים ולשפחות ואין קנה" (דברים כח, סח). נציג כמה מדברי הפרשנות החשובים על הפסוק הזה, וזאת נעשה לא משום שדרכי הפרשנות עצמן חשובות לנו בדיון זה, אלא מפני שהשלכות הפרשנות על דמות הלשון הן החשובות לנו.

פרשנות הרואה באניות את המשמעות 'ספינות'

לכאורה העיון במילה **אניות** שבפסוקנו מיותר, כי אין כאן כל קושי בולט, לא בהבנת המילים עצמן ולא בהקשר שהן נתונות בו. הקשר הדברים אכן ברור לנו מאוד: בפסוק טו מתחילה סדרת הקללות שיבואו על ישראל אם לא ישמע בקול ה' אלוהיו, ובפסוק זה, סח, היא נחתמת. ובכל זאת, מי שמתעמק לא רק במשמעויות המילים העומדות לעצמן, אלא גם בסיבת אמירתן ובנסיבתן, עשוי לתמוה מה ראה כאן הכתוב לומר שהשיבה אל בית העבדים במצרים תהיה באניות דווקא. ייתכן כי לא היינו שואלים את השאלה הזאת אילו לא הקדימונו בתמיחה הזאת אלופי פרשנות המקרא. רש"י, בדרכו הקצרה והקולעת, עשה כך: "באניות – בספינות בשביה". מן הסתם שאל את עצמו מה עניין **האניות** לכאן,

4. דיונים מרתקים על "ביטויים שנולדו מתוך טעות" אפשר למצוא בפרק שזה שמו בספרו של נ"ה טורטשינר (טור-סיני), הלשון והספר, ירושלים תש"ח, עמ' 337–366.

והריהו מפרש שאלה הספינות שיובילו את ישראל לעבודתו החדשה. ויושם לב שרש"י ראה לפרש לא רק את סיבת הזכרת האניות, אלא גם פירש את המילה **אניות** שלכאורה היא ברורה. האם ביקש בזה להרחיק מן הלב פרשנות אחרת של המילה? גם חזקוני, פרשן מאוחר יותר, סבר שיש צורך בהסבר מניח את הדעת לשיבוץ של האניות בגוף הקללה: "באניות – מכה קשה לפי שמכניסין בהן הכל – זקן בחור נשים בתולות טף שאינם יכולין ללכת ברגליהם". ועוד טעם הוא מטעים: "שהרי נחל מצרים מפסיק בין ארץ מצרים לארץ ישראל". הד לפרשנות הזאת אנו מוצאים מאות שנים אחר כך בתרגום היהודי המודרני למקרא (JPS Jewish Publication Society; התרגום לתורה יצא בשנת 1969), המצליח במילה אחת לכוון אל הדעה הזאת: The LORD will send you back to Egypt in galleys. פירוש המילה galleys אינו 'אניות' סתם אלא 'ספינות עבדים'.

אם כן, כל הדברים האלה לא נכתבו אלא כדי להסביר למעיין במקרא מדוע נכתב במפורש מהו כלי התעבורה שישמש לגירוש העם למצרים.

התמיהה הזאת על ציון האניות, וההסברים שבצדה, גם אם יש בהם להניח את הדעת, מעוררים את הסקרנות לדעת כיצד ראו חכמי הדורות את האניות האלה. פרשנות המקרא – איפה היא נתונה לנו? בתרגומים העתיקים של המקרא, בדברי חז"ל, במילונים ובפירושים שכתבו יהודים בימי הביניים ובספרות מחקר מודרנית – מילונים, תרגומים, פירושים, מחקרים עצמאיים – שחיברו יהודים ושאינם יהודים בדורות האחרונים. הלכנו אפוא אצל כל המקורות האלה, וכאן לא נציג את כולם אלא רק את הדעות, השתיים, העולות מהם.

הקורא לא יתפלא ודאי לראות שלמרות התמיהה שתמהו כמה מן הפרשנים על עצם הופעתה של המילה **אניות** בפסוק, רוב הפרשנים, מאז ועד עתה, ראו ב**אניות** כלי שיט של ממש. מסורת הפירוש הזאת ראשיתה בתרגום השבעים, תרגום המקרא ליוונית שנתחבר במאה השלישית לפני הספירה, המעמיד כנגד המילה העברית את היוונית (ἐν πλοίοις), והרי πλοῖον (ploion) ביוונית היא 'אנייה'. אגב אורחא נציין כי למילה יוונית זו קשורה המילה האנגלית fleet שפירושה 'צי אניות'. אנייה של ממש ראה גם הירונימוס שתרגם מאות שנים אחר כך, במאה הרביעית לספירה, את התנ"ך ללטינית. בתרגומו הידוע הוולגטה, כלומר התרגום העממי, רשם classibus: זו המילה class המוכרת לנו בין השאר, במשמעות 'כיתה' (ולא רק 'כיתה של תלמידים'). בלטינית יש למילה זו משמעות של 'קבוצת לוחמים' (כמו ה"כיתה" הצבאית העברית), ומכאן הצטמצמה המשמעות עוד והייתה ל'קבוצה של כלי שיט', כלומר 'אניות'. בדרך זו הולכים כל התרגומים הארמיים שנתחברו בארץ-ישראל וסביבותיה במאות הראשונות לספירה: אונקלוס רשם **בספינן**, בתרגום הסורי פשיטתא מוצגת **באלפא**, מילה שחדרה אל הארמית מן האכדית (elippu), וכך גרסו התרגום המכונה "ניאופיטי"

והתרגום המיוחס ליונתן: **באלפייה**. באותו תרגום "ניאופיטי" נרשמה גם **בלברנייה** אשר נשאלה מן הלטינית.⁵

אותה תפיסה עולה קרוב לוודאי מדברי חז"ל ומכל מילוני העברית, ראשונים ואחרונים: אלה ואלה עוברים בדממה על פני האניות הללו. אילו סברו שאין אלה אניות השטות בים, ודאי היו מן הסתם אומרים את דברם.

פרשנות אחרת – משמעות אניות היא 'ייסורים'

כנגד הרוב המוחץ הזה עומדת גם פרשנות אחרת, שונה לחלוטין. פרשנות זו, גם היא כמו רש"י, תמחה על שיבוץ האניות השטות בתוך סדרת הקללות שבספר דברים. אלא שבניגוד לרש"י ולפרשנים האחרים, היא מציבה פתרון שונה לגמרי: לא ניסיון להסביר את ההיגיון שבאזכור כלי השיט במקום הזה, אלא ניסיון להציע מילה אחרת, שכתובה ממש ככתיב המילה **אַנְיָה**. הרי זו המילה **אַנְיָה**, בחטף פתח, שפירושה כידוע 'אבל', 'צער', ובצורת היחיד שלה היא מופיעה במקרא פעמיים, ובשתי הפעמים בצירוף "**תִּאֲנֶיָה וְאַנְיָה**": "והציקותי לאריאל והיתה תאניה ואניה" (ישעיהו כט, ב); "וירב בבת יהודה תאניה ואניה" (איכה ב, ה). אם כן, לא באניות, בדרך הים, ישיב ה' את העם החוטא למצרים, כי אם באניות, בצער ובייסורים.

המקורות

המקור הקדום ביותר המרמז על הצעת הפתרון הזה הוא אחד התרגומים הארמיים שהתקינו השומרונים לתורה. בדרך אגב נציין כי אין התרגום הארמי של השומרונים לתורה עשוי עור אחד, אלא במשך דורות, מן המאות הראשונות לספירה ועד לימי הביניים המאוחרים, עמדו שומרונים והתקינו תרגומים לתורתם. וגם אם הכול מדברים על "תרגום" שומרוני ולא על "תרגומים" שומרוניים, יש לדעת כי אותו "תרגום" יש לו הרבה פעמים יותר מגרסה אחת לכתוב מן הכתובים בתורה. וכך גם במקרה שלנו: בכמה מכתבי היד מוצבת המילה **באספינון**, כלומר 'בספינות', אבל בכתבי יד אחרים רשומה המילה **בלבוטין**.⁶ זו מילה הגזורה מן השורש לב"ט שפירושו בארמית 'סָבַל', 'עינוי' וכדומה. דוברי העברית בני זמננו מכירים את המילים **לבטים**, **התלבט**, הגזורות

5. **הליבורנייה** הייתה ספינה קלה ומהירה שהרומאים פיתחו, והם קראו לה כך על שם ליבורנייה שלחוף הים האדריאטי. דרך אגב, לברניי זו-מצויה במקורות יהודיים גם בצורה שנתקפחה בה ההברה הראשונה, כלומר: בורני, כמו בתרגום לישעיהו לג, כא שנמצא בו הצירוף "בורני רבתא" כנגד המקור העברי "צי אדיר".

6. על השורש לב"ט בארמית השומרונים ראה A. Tal, *A Dictionary of Samaritan Aramaic*, Leiden-Boston-Köln 2000. התרגום השומרוני נתון במהדורה זו: א' טל, התרגום השומרוני לתורה, א-ג, תל-אביב תש"ס-תשמ"ג.

מן השורש הזה, ומשמעותו 'התחבט', 'פסח על שתי הסעיפים', 'שקל בדעתו'. הנותן את דעתו לעובדה שהפועל **התחבט** גזור מן השורש שגם המילה **חבטה** גזורה ממנו, יבין עתה עד כמה הייתה העברית ערה לעניינים ולמכות הקשות שהן מנת חלקו של המתלבט והמתחבט. מכל מקום, השומרוני שתרגם **בלבוטין** לא ראה בעיני רוחו את בני ישראל שבים למצרים באניות בדרך הים, אלא **בלבטים** קשים, בעיניים. אני מעז לומר: באניות.

אמנם בעניין זה יש מקום לשאול מה באמת ראה השומרוני לנגד עיניו ומה ביקש לעשות בתרגומו. השאלה עולה משום שבתרגום השומרוני משוקעים לא מעט מדרשים, וכדרכו של כל מדרש אין הם מפרשים את הפסוק כפשוטו וממילא אין הם מלמדים על הדרך שבה הבין המתרגם את המילה שדרש. גם כאן יכול להיות כך: בדיבורם של השומרונים, הן בעברית והן בארמית, התערערו עיצורי הגרון עד כדי כך שהעיצור עי"ן לא בוטא כלל (אלא בסביבה פונטית מוגדרת מאוד). קו פונטי זה השאיר רושם גם בכתיבתם: אנו מוצאים בה הרבה חילופים של אל"ף בעי"ן ולהפך. על רקע זה אפשר להניח שהשומרוני שתרגם את המילה **באניות** במילה **בלבוטין** לא ראה בה את השורש העברי אנ"י, שפירושו 'סבל', אלא את המילה **עניות**, לשון עינוי. אם כך, הרי זה דרש, שאינו נוגע לפירוש הפשט של הפסוק. בכל זאת יש לציין שהשומרוני תרגם באמצעות מילים מן השורש לבי"ט גם את המילה **און**, לא זו שפירושה 'כוח' אלא זו שפירושה 'צער', 'סבל', כמו בפסוק: "ויהי בצאת נפשה כי מתה ותקרא שמו בן אוני (בר לבוטין) ואביו קרא לו בנימין" (בראשית לה, יח).⁷ אמנם אפשר לומר שגם כאן (ובעוד מקומות כאלה) דרש, אבל נראה לי לומר שאין מניעה להניח שהשומרוני ראה לנגד עיניו ממש את השורש העברי אנ"י (ואחיו או"ן), ולפניו פירוש של ממש.

דרך אגב נעיר כי במקורות יהודיים אמנם נמצא דרש מובהק על הפסוק הזה. במדרש אסתר רבה (פתיחתא ג) כתוב כך: "והשיבך ה' מצרים באניות. א"ר יצחק: באניות – בעניות ממעשים טובים". אף המדרש הזה צמח מאותה מציאות לשון שחילופי אל"ף ועי"ן רגילים בה, אלא שהדרשן הזה ניצל את הפסוק כדי לספר לקהל שעונש השיבה למצרים יבוא בגלל היעדר מעשים טובים.⁸ הואיל וסטינו אל המדרש מדרך הילוכנו העיקרי, אולי כדאי להזכיר את ש"י עגנון, שבראשי הפרקים המקדימים את הפרק הראשון של סיפורו "ויהי העקוב למישור" תיאר את גורלו המר של גיבורו מנשה חיים שירד מנכסיו במילים אלו: "יורדי היו"ם בעניו"ת".⁹ הרי זה משחק מילים, שעגנון ראה ככל הנראה במקום מן המקומות, והוא עומד על הפסוק "יורדי הים באניות" (תהלים קז, כג).

7. השורש או"ן במשמעות זו יידון להלן.
8. הרי לנו כאן לשון הדומה לדברי שליח הציבור האומר לפני תפילת מוסף בימים הנוראים "הנני העני ממעשי".
9. בתוך הכרך אלו ואלו, כל סיפורי ש"י עגנון, ירושלים תש"ד, עמ' סא.

כך או כך, פרשנות הרואה באניות שבדברים כח, סח עניין של ייסורים, מצויה גם מחוץ לגבולות ארץ שומרון. במאה התשע-עשרה חיבר ר' יעקב צבי מקלנבורג (1785–1865) את פירושו למקרא "הכתב והקבלה", ועל המילה **אניות** שבפסוקו כתב כך: "רש"י הוסיף מלת בשבי, כי זולת זה אין זו קללה אם ישובו שם על ספינות, ונראה לי מלת באניות הוא מענין תאניה ואניה, ואנו ואבלו..." (על הכתוב "אנו ואבלו" ראה להלן).¹⁰

כבדרך אגב יוער שאותו פרשן, מקלנבורג, מפתיע אותנו בפירושו לכתוב בספר שמות יא, ד-ה: "ויאמר משה כה אמר ה' כחצת הלילה אני יוצא בתוך מצרים; ומת כל בכור בארץ מצרים". כך כותב הוא: "ול"נ [ולי נראה] לפרש מלת 'אני' מן תאניה ואניה, ומלת יוצא כענין 'מה' יוצא [כך!] הדבר' [נגרם], וטעמו, כחצות הלילה יתילד [יהיה] בתוך מצרים אבל והספד גדול, ובא בלשון זכר להגדיל הדבר" (הכתב והקבלה, ב, עמ' טו). אם כן, מקלנבורג מניח את קיומו של שם עצם מופשט **אָנִי**, ממין זכר, המקביל לצורת הנקבה **אָנִיָּה**. ואגב פירושו, שאפשר לא לקבלו אבל קשה שלא להתפעל ממנו, הוא מעמיד אותנו על תכונה של העברית: ניגוד בין זכר לנקבה המצוין פרט לעומת כלל, כמו **שְׁעָרָה** (אחת) לעומת **שַׁעַר**, והקרוב ביותר לזה הוא הזוג: **אָנִיָּה** (אחת) לעומת **אָנִי** (קבוצה של אניות). אולי לא היינו מזכירים את הצעתו החריפה של מקלנבורג אילולא מה שנמצא לנו בשירה העברית של ימי הביניים: אברהם אבן-עזרא, פרשן, מדקדק, פילוסוף וגם משורר שחי במאה השתים-עשרה, פותח שיר קודש בשורה הבאה, שכאילו נכתבה בשבילנו: "**אָנִי אָנִי בְּתוֹךְ אָנִי וּמִחֲנִי כְּמוֹ אָנִי בְּיָם עָנִי**".¹¹ פירוש הכתוב הריהו זה: 'אני שרוי באבל וכל אשר לי כמו אניות בים של עינויים'. אם כן ראבי"ע לא מפרש אלא מוציא ממש מתחת ידו שם עצם **אָנִי** שפירושו 'אבלי', 'צער'. מה שהעלה בדעתו מקלנבורג במאה התשע-עשרה כתב אפוא אברהם אבן-עזרא כשבע מאות שנה קודם לכן.

ואין **האנייה** של ספר דברים האנייה המקראית היחידה שפרשנים פקפקו בכוחה ללכת על פני הימים. שנים לא רבות לפני פרסום "הכתב והקבלה" חיבר שד"ל (1800–1865) פירוש לספר ישעיהו,¹² ובתוך כך עסק בכתוב הקשה שבפרק מג, יד: "כה אמר ה' גֹּאֲלֶכֶם קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל לְמַעַנְכֶם שְׁלַחְתִּי בַבִּלָּה וְהוֹרַדְתִּי בְּרִיחִים כְּלָם וְכִשְׁדִּים בְּאֲנִיּוֹת רָנָתָם". והנה דבריו:

וכשדים באניות רנתם – ואהפוך רנת הכשדים לתאניה ואניה (איכה ב, ה; ישעיהו כט, ב), כי אנשי בבל היו שמחים וחוגגים בלילה ההוא אשר בא חיל

10. יעקב צבי מעקלנבורג, הכתב והקבלה, א-ב, פראנקפורט תר"ס, ב, עמ' 80.

11. ישראל לוין, שירי הקדש של אברהם אבן-עזרא, א-ב, ירושלים תש"ס, ב, עמ' 393. על דבר השיר הזה העמידני תלמידתי נילי אהרונסון.

12. פירוש ר' שמואל דוד לוצאטו על ספר ישעיהו, פאדובה תרט"ו-תרנ"ז (נדפס מחדש: תל-אביב תש"ל).

כורש בעירם; וטעם הבי"ת "כבודם בקלון אמיר" (הושע ד, ז), "לא יחליפנו ולא ימיר אותו טוב ברע או רע בטוב" (ויקרא כז, י); והפרשנים כולם פירשו לפי הניקוד אניות לשון ספינות, שיברחו הכשדים באניותם אשר היו שמחים בהן מתחילה; ולא מצאנו בשום מקום בנביאים שיזכירו ספינות אצל בבל.¹³

ובסוף דברינו נזכיר שוב את שד"ל.

משמעות השורש אנ"י וזיקתו המשוערת לשורש או"ן

הפרשנות הרואה באניות צער וסבל מביאה אותנו לעיון במשמעותו של השורש אנ"י. הכול מסכימים שמשמעותו היסודית של השורש הזה בעברית היא 'אבלי', 'צער גדול', והריהי בולטת בכתוב הזה: "וְאֶנּוּ הַדִּיגִים וְאָבְלוּ כָל מַשְׁלִיכֵי בִיאוֹר חֲכָה וּפְרָשִׁי מִכְמַרְתָּ עַל פְּנֵי מִים וְאֶמְלְלוּ" (ישעיהו יט, ח). הפועל אָנוּ מקביל אפוא הקבלה מלאה לפעלים אָבְלוּ וְאֶמְלְלוּ שבפסוק הזה.

כדי להבין כיצד יכולה המשמעות 'צער' להתיישב עם הכתוב "והשיבך ה' מצרים באניות", עלינו לזכור שהן בעברית והן בלשונות אחרות עשויה מילה אחת להביע הן את המושגים 'צער גדול', 'אבלי' והן את המושגים 'סבל', 'עינוי'. למשל, המילה העברית **עצב**, השייכת לשדה הסמנטי שאנו עוסקים בו, מביעה הן מצב נפשי שהוא הפך של 'שמחה', הן 'כאב', כמו בפסוק "בעצב תלדי בנים" (בראשית ג, טז). שתי המשמעויות האלה מקופלות גם במילה **צער**, וגם המילה **כעס** אין משמעותה רק 'רוגז', אלא גם 'צער'.

עולה מכאן שבתוך השורש אנ"י לצורותיו השונות מקופלת לא רק המשמעות 'אבלי' אלא גם המשמעויות הקרובות אליה מאוד, 'צער' ו'סבל'. יש המשייכים לשורש הזה גם את המילה **אונ"י**¹⁴ (ובריבוי אונ"ים) שפירושה 'אָבְלוּ', אבל גם המשמעויות 'צער', 'סבל', מקופלות בה, והיא מופיעה בכתובים אלו: "ויהי בצאת נפשה כי מתה ותקרא שמו בן אוני ואביו קרא לו בנימין" (בראשית לה, יח) – בנימין הוא אפוא בן הסבל של אמו רחל; "לא אכלתי באני ממנו" (דברים כו, יד) – לא אכלתי ממנו (מן המעשר) בימי אבלי.¹⁵

13. שד"ל אומר שהבי"ת של באניות היא כמו הבי"ת של בקלון בפסוק שהביא. לפי השקפתו הפירוש של המילים "וכשדים באניות רנתם" הוא אפוא: 'ואני אמיר את רינת (שמחת) הכשדים באניות (באבלי)'.

14. כך המילון L. Köhler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, trans. M. E. J. Richardson. I–V, Leiden–New York–Köln 1994–2000, ערך "אונ"י".

15. אחרים (למשל המילון F. Brown, S. R. Driver and C. A. Briggs, *A Hebrew Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907) רואים במילה אונ"י את השם

'בכי' ו'מספד' זה, שפירושו גם 'צער' ו'כאב', מביא אותנו אל המילים האנגליות mourning, deplore, lament, sorrow. כמו מקבילותיהן העבריות, גם הן מצינות את העצב ואת הבעת העצב גם יחד. על כן לא נתפלא לראות שתרגום אנגלי חדש של המקרא, *New English Bible*, 1952, מעמיד את הדברים כך: *The Lord will bring you sorrowing back to Egypt*, ובדרך זו הולכים כמה מן הפרשנים החדשים של המקרא.¹⁶ כבדרך אגב למדנו מכך מה שצריך להיאמר במפורש: הפירוש המוצע כאן הולך וקונה לו אחיזה בפרשנות המקרא המודרנית, אף כי למילונים החדשים טרם חדר.

הניקוד של בעלי המסורה

עד כאן ראינו שהאניות יכולות להתפרש 'ייסורים' הן מצד ההקשר הן מצד צורת המילה, ככל שהדברים נוגעים לשורש שלה. אך מה באשר לניקוד המילה? הרי ניקוד בעלי המסורה מבחין בין אנייה שהיא 'ספינה' שניקודה בחטף קמץ, היינו **אָנייה**, לבין אנייה שהיא עניין 'אבלי' ו'ייסורים' ושניקודה בחטף פתח, היינו **אֲנייה**. ואיך תצאנה האניות שלנו להביע דווקא את הסבל? לפתרון הקושי הזה שני מוצאים:

המוצא האחד – ניקודם של בעלי המסורה הוא השתקפות של דרך מדרכי הבנת הטקסט. הניקוד הזה מצטרף אפוא לשורה הארוכה של המקורות, שכמה מהם נסקרו כאן, אשר ראו באניות הללו כלי שיט. אולם אין ודאות גמורה שהמסורת הפרשנית של בעלי המסורה קולעת תמיד אל כוונת הדברים שנכתבו מאות רבות של שנים לפני זמנם של המסרנים. עלינו לזכור ששני הפרשנים היהודים שפירשו **אניות** כ'אבלי' ו'ייסורים', שד"ל ור' יעקב צבי מקלנבורג (בייחוד הוא), הם פרשנים מסורתיים מובהקים ולא פרשנים החשודים בהענקת משקל זעום לטקסט המסורה ולניקודו. ובכל זאת לא היססו השניים האלה לסטות מן הניקוד של בעלי המסורה. שד"ל אף אמר במבוא שכתב לספר ישעיהו בעניין זה דברים מפורשים: "היסוד התשיעי [מעשרת היסודות שפירושו מיוסדים עליהם – מ"פ] הוא כי פירושי חכמינו ז"ל וגם התרגום והתנועות והטעמים אינם תמיד ראייה על מה שהיה לדעתם פירושי המקראות, כי כמה פעמים בפירושיהם ובקריאה בתנועות [ההדגשה שלי – מ"פ] וטעמים שמסרו לנו בעל-פה, נטו בכוונה ממה שידעו שהוא עיקר משמעות הכתוב..." בדרך אגב נעיר שאת הגישה הביקורתית

אָן (כמו מֶן) שכיני קניין של הגוף הראשון חבור אליו. לפי שיטה זו בשם אָן יש לפחות שתי משמעויות: 'סבל' ו'רוע'. ב'יהודה, ומילונים עבריים ההולכים אחריו, רואים כאן את המילה אָן, ולשיטתם בתוך אותה מילה מקופלות משמעויות מנוגדות: 'אבלי' ו'צער' מזה, 'כוח' ו'עצמה' מזה.

16. A. Philips, *Deuteronomy*, ed. P. R. Ackroyd, A. R. C. Leaney and H. W. Packer, Cambridge 1973

כלפי טקסט המקרא לא היסס שד"ל להחיל אפילו על שלד האותיות הקדום של המקרא: "היסוד העשירי הוא כי ספרי הקודש נשמרו תמיד בקרב ישראל כסגולה יקרה וחמודה, ומעולם לא נשלחה בהם יד לזייפם ולהוסיף ולגרוע בהם, ועם כל זה לא היה אפשר שלא ימצאו בהם כה וכה קצת חילופי נוסחאות, שאחת מהן היא הנכונה אשר יצאה מתחת ידי בעל הספר, והאחרת אינה אלא שגגת הסופר המעתיק".¹⁷

המוצא השני – מעמדם של השוואים הנעים והחטפים במסורת הלשון העולה מן הניקוד הטברני. השווא הנע, שהוא סימן לתנועה חטופה, מומש כתנועה קצרה ביותר שאיכותה הייתה משתנה בהתאם לסביבה הפונטית שהיא נתונה בה: a, e, o, u וכדומה. ואשר לחטפים – במקרים מעטים אנו מוצאים שאותה מילה – פעמים היא מנוקדת בחטף פתח, ופעמים היא מנוקדת בחטף קמץ, כגון ואשקלה/ואשקלה, שָׁלִי/שָׁלִים, יִרְדָּפךָ/יִרְדָּפךָ.¹⁸ העובדה שהשוואים הם תחליפים של אפס תנועה והעובדה שהם עשויים להתחלף זה בזה, הביאה כמה בלשנים חשובים, כאירנה גרבל למשל,¹⁹ לראות בשוואים ובחטפים יסודות לשוניים שמעמדם אינו פונמי, כלומר שחילופם זה בזה אין בו באמת כדי לסמן משמעות. פירוש ההשקפה הזאת לענייננו הוא זה: צורת הריבוי **אַנִּית** יכולה בהחלט להיות צורת ריבוי של השם **אַנִּיה**. יתרה מזאת, הרי ראינו למעלה שהשם **אוֹנִי**, שתנועת האל"ף שלו o, הוא אח של השם **אַנִּיה**. האם יקשה להניח שתנועת החטף קמץ של **אַנִּית** היא עדות לאותה תנועת o של השם שפירושו 'אבל', 'יצער' לשון אחר: למרות הניקוד **אַנִּית**, אין כל ביטחון שהנקדנים בעלי המסורה ראו ב**אנִּית** של ספר דברים ושל ספר ישעיהו כלי שיט.

הסיומת -ות של המילה

אשר לצורת המילה עצמה, יש לשאול מה מקום יש לסיומת **-ות** למילה **אַנִּיה**. הרי לפנינו שם מופשט, כמוהו **כַּצֵּר**, **סִבֵּל**, **אַבֵּל**, ושמות כאלה כידוע אין להם ברגיל צורת ריבוי, והרי כך גם המילים האנגליות המקבילות שהזכרנו קודם, mourning, sorrow. אלא שבמקרא יש לנו כמה צורות כאלה, שסיומן כסיומת הריבוי. כך למשל: "למנצח על ששנים לבני קרח משכיל שיר ידידת" (תהלים מה, א). יש מילונים, כמו בד"ב,²⁰ שרואים בצורות האלה צורות ריבוי שאינן מביעות ריבוי של ממש, ויש ספרי דקדוק ומילונים, כמו הדקדוק של גזניוס והמילון

17. ראה הספר הנזכר בהערה 12 לעיל, עמ' יא.

18. החילוף הזה הוא חילוף גרסאות של כתבי יד שונים של המקרא.

19. ראה א' גרבל, "מעמדם הפונמי של השווא, של החטפים ושל בגדכפ"ת הרפויות בעברית המסורתית", לשוננו כג (תשי"ט), עמ' 152–155.

20. ראה הערה 15 לעיל.

HALOT²¹, הרואים בצורות הללו סיומות שדבר אין להן עם הריבוי: אפשר שהן תחליף פונטי לסיומת ההפשטה **-וּת**. וכך גם השם **הוֹלֵלֶת**: "ואתנה לבי לדעת חכמה ודעת הוללת ושכלות" (קהלת א, יז). אם כן, גם ב**אֲנִיּוֹת** שלנו יכולה הסיומת **-וּת** להתפרש כצורת ריבוי שאינה שונה במאומה מצורת היחיד שלה, **אֲנִיָּה**. והמעדיף להניח שהניקוד ב**אֲנִיּוֹת**, בחולם, תחליף הוא של השם המופשט **בִּאֲנִיּוֹת** – אף זה פתוח לפניו, והכול אינו זר למצוי בגוף המקרא.

סוף דבר

בחנו כאן את משמעותה של המילה **אניות** בשתיים מהופעותיה במקרא. ראינו שהפירוש 'בצער', 'בייסורים', מתאים יפה הן להקשר שהמילה נתונה בו, הן לצורתה של המילה, ובכלל הצורה – השורש, תנועת החטף, סיומת המילה. כנגד זאת הפרשנות המקובלת יותר, 'ספינות', מעוררת קשיים. ובכל זאת כל הכתוב כאן אינו מבקש לשלול מכל וכול את דרכו של הפירוש המקובל שהושתת לא אחת על אדני ההיגיון. הנוטה, כמוני, לראות ב**אניות** שבפסוקים הנדונים 'צער וסבל', צריך לזכור כי רק טפח מדרכי הניסוח של העברית הקדומה גלוי לפנינו. אולי לא רחוק להניח אפוא כי **אניות** של ממש היו ציור לשון שכיח לתיאור מאורעות מיוחדים במינם, ואולי, כפי שהוצע לא מכבר,²² זו הסיבה שאנו מוצאים אזכורי אניות בכמה ברכות וקללות במקרא. מן הברכות נציין כאן את ברכת יעקב לזבולון: "זבולן לחוף ימים ישכן והוא לחוף אניות" (בראשית מט, ג), ואת שירת דבורה: "ודן למה יגור אניות" (שופטים ה, יז). ומן התמונות הרעות שאניות הן חלק מהן נזכיר את נבואת ישעיהו: "הילילו אניות תרשיש כי שדד מעזכן" (כג, יד), את מזמור תהלים: "ברוח קדים תשבר אניות תרשיש" (מח, ח), ואת דברי הנבואה שבספר דניאל: "ובעת קץ יתנח עמו מלך הנגב וישתער עליו מלך הצפון ברכב ובפרשים ובאניות רבות ובא בארצות ושטף ועבר" (א, מ). ואם כך הדבר, גם האניות של קללת ספר דברים הן אניות של ממש.

על כן עיקר טיעוני במאמר זה אינו דווקא שהפרשנות 'צער וסבל' היא הנכונה, אלא שבמצאות הלשון כפי שהיא מונחת לפני המעיניים בטקסט, לא היה לפרשנות הזאת סיכוי של ממש להתקבל, כי התחולל כאן מאבק בין מילה שכיחה מאוד, **אניות** שהן 'ספינות', למילה שהיקריותה במקרא נדירות מאוד. תמהני

21. ראה הערה 14 לעיל.

22. כגון הדברים שכתב I. Cornelius בערך אֲנִי שבלקסיקון: W. A. Van Gemeren (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis*, Michigan 1997.

מה היה גורלה של אותה אָנִיָּה אילולא הייתה חנוטה בתוך אותו צירוף "תאניה ואניה", ששום כוח לא יכול לו.

הקורא מוזמן לשוות בנפשו איך היה מתבונן בפסוק "והשיבך ה' מצרים באניות", אילו המילה הרגילה ל-ship במקרא הייתה **ספינה**, ואילו המילה הרגילה המביעה 'אבלי' ו'סבל' הייתה **אָנִיָּה**. מן הסתם, לא מעטים היו מצדדים באניות שפירושו 'סבל'. באור הזה אפשר לנסות לקרוא עוד כתובים שלסיתומם תורמת לא מעט המילה **אניות**. כתוב כזה, למשל, הוא: "ודן למה יגור אניות" שבשירת דבורה (שופטים ה, יז).²³

וייזכר עוד הדבר הזה: הכרעות במדע אינן צריכות להיקבע על פי רוב דמוקרטי, ושיקולים פרשניים, כמו במקרה שלנו, אינם צריכים להישקל על פי מדידה של שכיחות מילים. על כן לא הרוב המכריע של הפרשנים, ולא העובדה שהמשמעות הזאת לא חדרה (עדיין?) מן הפרשנים המודרניים אל המילונים המודרניים, ואף לא העובדה שהשורש אנ"י אינו שכיח במקרא, צריכים להשפיע על שיקול דעתנו.

אבל כוחה של שכיחות המילים ומשמעויותיהן בלשון גדול מכוחו של העיקרון הזה. על כן השתלטה האנייה הנטועה היטב בתודעת יודעי העברית ודחקה את רגליה של האנייה הענייה. תוצאת הדבר הייתה שמצאי הצורות של העברית הפסיד, שלא בטובתו, את צורת הריבוי (או השם המופשט) אָנִיּוֹת הגזור מן המילה אָנִיָּה.

הדבר שבו פתחנו, בו אנו חותמים: תודעת הלשון של קוראי הטקסטים ניזונה במידה רבה מאוד משכיחותן של המילים ושל המשמעויות בלשון. התודעה הזאת קובעת את גורלן של צורות לשון ישנות: לפעמים היא מפיחה בהן חיים חדשים, לפעמים היא ממיתה אותן.

23. הואיל ומטרת דבריי היא הצגת העיקרון, איני מוצא כאן מקום לדון בסבך הפרשנות של הפסוק הזה ושל פסוקים אחרים.